

Unia polsko-saska 1697–1763

Architekci sascy w Rzeczypospolitej XVIII wieku. Projekty i realizacje ➤

Piotr Ługowski

17 czerwca 1696 roku zmarł król Jan III Sobieski. Kolejnym monarchą został wybrany na sejmie elekcyjnym pochodzący z rodziny Wettynów elektor Saksonii – August Mocny (August II). Objęcie tronu polskiego przez dynastię Wettynów wpłynęło na żywe kontakty między Warszawą a Dreznem. Odbywały się one na różnych płaszczyznach, również na poziomie architektury i sztuki. W tych szczególną rolę odgrywała działalność fundatorska Augusta II Mocnego, a po nim Augusta III oraz jego żony Marii Józefy z Habsburgów. Działalność ta dotyczyła głównie stołecznej Warszawy. Angażowali oni wielkie środki finansowe na powstawanie dzieł sztuki. Obok królów fundatorami byli powiązani ściśle z dworem ministrowie królewscy: w pierwszej kolejności Jacob Heinrich Flemming, następnie Aleksander Józef Sułkowski, a później pierwszy minister Heinrich Brühl.

W ciągu 30 lat August II przejął wiele posiadłości i pałaców w Warszawie. Był właścicielem Pałacu Saskiego (niegdysiejszego pałacu Morsztyna), gdzie ulokował rezydencję królewską oraz zaprojektował obszerne założenie ogrodowe z małą architekturą. Ponadto monarcha dysponował Zamkiem Królewskim, Zamkiem Ujazdowskim oraz wydzierżawionym od 1730 roku Wilanowem, pałacem myśliwskim na Marymoncie i Kępie (obecnej Saskiej Kępie), koszarami gwardii na Krakowskim Przedmieściu. August III, po przejęciu władzy w 1734 roku, dopełniał zamierzenia ojca. Co prawda nie powstał nowy pałac saski, jak to było w zamierzeniu, a adaptowany i znacznie rozbudowany został jedynie pałac Morsztyna. Wzniósł jednak okazałe skrzydło Zamku Królewskiego (wspólnie finansowane ze Skarbu Koronnego), stanowiące odrębną rezydencję królewską. Ponadto obaj królowie podejmowali fundacje sakralne (kaplica w Marywilu, wyposażenie kościoła reformatów, kaplica grobowa przy kościele kapucynów). Całość inicjatyw wymagała odpowiedniego zaplecza w postaci działających w służbie króla architektów.

Bauamt i jego architekci

W kształtowaniu polityki artystycznej wzorem dla Wettynów był Król Słońce. Zapatrzonego w Ludwika XIV, August Mocny podejmował się wielu inicjatyw budowlanych. Jako osoba, która w młodości pobierała nauki z architektury, stawał się niejako współprojektantem niektórych realizacji. Narzędziami w jego rękach była powołana w Warszawie służba architektoniczna – Bauamt, która stanowiła polski załączek drezdeńskiego Oberbauamtu (Saskiego Urzędu Budowlanego), założonego w latach 90. XVII wieku. Ten z kolei odzwierciedlał Batiments du Roi – służbę architektoniczną Ludwika XIV, dzięki której Król Słońce uzyskał tytuł największego budowniczego swoich czasów. Podobnie jak dla Ludwika XIV, także dla Augusta Mocnego architektura służyła celom politycznym, państwowotwórczym i dynastycznym. Nie dziwi zatem wciągnięcie instytucji architektonicznej w aparat państwowy, podlegający ścisłej kontroli przez władzę o aspiracjach absolutystycznych.

Już w 1697 roku, czyli niedługo po objęciu rządów, August II wysłał do Warszawy wicedyrektora Oberbauamtu drezdeńskiego Lamberta Lambiona, który utworzył placówkę architektoniczną. W 1698 roku do jego pomocy skierowano Johanna Friedricha Karchera – królewskiego projektanta założeń ogrodowych, a w roku 1699 Markusa Conrada Dietzego, rzeźbiarza i architekta, który otrzymał stanowisko konduktora (*conductoeur*).

Mimo wybuchu wojny w 1704 roku August Mocny nie zarzucił planów związanych z powstaniem urzędu budowlanego w Warszawie. Zamierzenia króla uwieńczono w 1710 roku utworzeniem Saskiego Urzędu

Budowlanego (Das Königliche Bauamt in Warschau), którego pierwszym dyrektorem (*baudirector*) został Johann Christoph Naumann (1664–1742). Stanowiska w warszawskim Bauamcie, podobnie jak w Oberbauamcie drezdeńskim, ściśle wiązały się ze stopniami wojskowymi. Naumann był architektem i inżynierem wojskowym, wykształconym u boku Caspara von Klengela i Johanna Georga Starckego. Przez około dwie dekady w końcu XVII wieku uczestniczył w wojnach z Turcją, zapewne wówczas poznał elektora saskiego Fryderyka Augusta (późniejszego Augusta Mocnego). Od 1703 roku wstąpił do jego służby jako przyboczny architekt (na stanowisku rysownika gabinetowego). Poza stanowiskiem dyrektora urzędu, powołano także sekretarza oraz pisarza budowlanego.

Do Warszawy zjeżdżali także inni drezdeńscy architekci, jak na przykład twórca Zwingeru Matthäus Daniel Pöppelmann (w latach 1713, 1715 i 1720), w związku z pracami nad rezydencją saską oraz przebudową Ujazdowa, czy Zachariasz Longuelune. Już w początkach istnienia Bauamtu (w 1712 roku) pojawił się w Warszawie jego późniejszy wieloletni dyrektor – Joachim Daniel Jauch (1688–1754). Najpierw występował jako osoba nadzorująca prace na placu budowy (*bauführer*). Ostatecznie w związku z tym, że częściej przebywał w Warszawie niż w Dreźnie, w 1715 roku, podczas wyjazdu Naumanna do Drezna, Jauch czasowo przejął obowiązki kierującego Bauamtem. Posiadany wówczas stopień kapitana nie pozwalał mu na stałe objąć tejże funkcji.

W 1716 roku został ściągnięty z Drezna kolejny architekt – Burchardt Christof Münnich (1683–1767), który po Naumannie na pięć lat objął stanowisko *baudirectora*. Głównym jego zadaniem była budowa kanału wodnego w Ujazdowie. Ponadto zbudował koszary gwardii pieszej koronnej na Żoliborzu i okazały pałac Mniszcha na Senatorskiej. W 1721 roku Münnich opuścił Warszawę i wyruszył do Petersburga. Jauch, zdobywając w tym czasie kolejne stopnie wojskowe (w 1721 roku otrzymał stopień majora), w roku 1724 został dyrektorem Bauamtu. Funkcję tę pełnił aż do swojej śmierci w 1754 roku. Optacany był wówczas z kasy Korpusu Inżynierów, do którego należał.

W kwietniu 1721 roku pośród pracowników Bauamtu pojawiła się kolejna wybitna osobowość, pochodzący z okolic Augsburga Johann Sigmund Deybel (1700–1752). Figurował na liście płac z roczną pensją 220 talarów, od 1729 roku – 300 talarów. W 1730 roku awansował na stopień kapitana, w 1738 roku – majora. Początkowo był wykonawcą cudzych projektów i konduktorem na placach budowy, a od około 1725 roku zaczął realizować samodzielne projekty według własnych koncepcji.

Niemalże równocześnie z powołaniem Jaucha na stanowisko dyrektora August II sprowadził do Warszawy Carla Friedricha Pöppelmann (1696–1750), syna sławnego Matthäusa Daniela, który został przybocznym architektem królewskim. W połowie lat 20. XVIII wieku August II miał zatem do dyspozycji trzech architektów: Jaucha, Deybla i Pöppelmann (każdego o różnych możliwościach projektowych), a także innych pracowników etatowych Bauamtu, których w 1733 roku było dwudziestu.

Po śmierci Augusta II niemalże doszło do rozwiązania Bauamtu. Wojna sukcesyjna nie pozwalała na prowadzenie prac. W 1734 roku na liście płac pozostawało jedynie osiem nazwisk. Po ustabilizowaniu się rządów Augusta III sytuacja Bauamtu się zmieniła. Zastana struktura była dalece niewystarczająca. Odszedł ze służby Deybel, który w dalszym ciągu był zatrudniany przez liczną magnaterię. W czerwcu 1737 roku August III wydał instrukcję odnośnie funkcjonowania Bauamtu. W 19 punktach określono precyzyjnie obowiązki dyrektora, w tym wypadku Jaucha (przygotowywanie kosztorysów, kontraktów, administrowanie itd.). Wyjątkowa rola przypadła także Pöppelmannowi. Jego pozycja jako projektanta zrównana została z Jauchem i dawała mu znaczną swobodę i niezależność względem niego. Z upływem czasu, w związku z przydzielaniem Pöppelmannowi najbardziej prestiżowych realizacji, rola Jaucha zmniejszała się. Instrukcja ponadto ostatecznie potwierdziła niezależność Bauamtu warszawskiego od drezdeńskiego. Równe traktowanie przejawiało się także w jednakowym wynagrodzeniu *oberlandbaumaistra* w Dreźnie oraz *baudirectora* w Warszawie, które wynosiło 1200 talarów rocznie. Pensję Jaucha powiększono dodatkowo o żołd pułkownikowski w wysokości 800 talarów rocznie. Mimo większego talentu w projektowaniu wynagrodzenie Pöppelmann wynosiło 480 talarów rocznie. Otrzymywał jednakże za osobistą pracę dla króla (w ramach swoistej rekompensaty) z Oberbauamtu drezdeńskiego dodatkowe 400 talarów.

W 1739 roku w Bauamcie przeprowadzono kolejną reformę. Zniósł ona stanowisko osobnego architekta, a powołała dwóch przybocznych konduktorów w osobach Jaucha i Pöppelmann. Kadre uzupełniali pozostający na ich usługach liczni asystenci kreślarze, którzy wcześniej pełnili funkcje konduktorów. Do najbardziej znanych asystentów Jaucha należał Efraim Schröger, późniejszy czołowy architekt warszawski

(autor między innymi fasady kościoła Karmelitów przy Krakowskim Przedmieściu). U boku Jaucha terminował także Johann Sigmund Deybel młodszy, syn J.S. Deybla pracującego niegdyś w Bauamcie.

W latach 40. XVIII wieku znacznie wzrosła liczba zamówień u Pöppelmana. Niewykluczone, że wiązało się to z prowadzoną rozbudową Pałacu Saskiego oraz równoczesną budową wschodniego skrzydła Zamku Królewskiego. Wymusiło to konieczność powstania niemal samodzielnego biura architektonicznego (*Baubüro*) prowadzonego pod nadzorem Pöppelmana. Jednym ze znaczniejszych asystentów C.F. Pöppelmana był architekt Anton Friedrich Richter (1700–1755), pracujący u niego od 1734 roku. U boku Pöppelmana w 1743 roku pojawił się także jego szwagier – Peter Hiche (Hiż), kapitan Gwardii Pieszej Koronnej, pracujący od 1740 roku w szeregach Oberbauamtu drezdeńskiego.

Pöppelmann zmarł w 1750 roku. W roku 1753 do Warszawy przybył kolejny architekt pracujący w drezdeńskim urzędzie – Johann Friedrich Knöbel (1724–1729). Początkowo wyznaczono go do pomocy Jauchowi, a po jego śmierci w 1754 roku objął on stanowisko ostatniego *baudirectora* warszawskiego Saskiego Urzędu Budowlanego. W związku z tym, że realizacje królewskie były na ukończeniu, znaczna część jego zamówień wiązała się z działalnością fundatorską ministra królewskiego Heinricha Brühla. Jednym z ostatnich, najważniejszych asystentów działających w Bauamcie był przybyły w 1757 roku z drezdeńskiego urzędu Simon Gottlieb Zug (Szymon Bogumił Zug, 1733–1807), wybitny architekt, którego zasadnicza działalność przypadła na lata panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zug zastąpił między innymi budową zboru ewangelickiego pw. Świętej Trójcy w Warszawie (1777–1779) oraz projektami licznych okazałych założen ogrodowych w typie angielskim.

Poza architektami w Bauamcie pracowała liczna grupa rzemieślników. Znaczna część z nich początki swojej kariery zawdzięczała magnatom, a do Bauamtu przynależeli już jako doświadczeni artyści, często z pokaźnym dorobkiem. W odróżnieniu od etatowych pracowników rzemieślnicy mogli, ale nie musieli, być Saksończykami. Głównym rzeźbiarzem pozostawał nadal Johann Georg Plersch, a do znaczniejszych artystów związanych z urzędem należeli sztukator Francesco Fumo czy kamieniarz Michael Dollinger. Listę tę uzupełniali inżynierowie zajmujący się budową dróg i mostów. Ponadto kadre stanowiły osoby związane z administrowaniem urzędu. Poza dyrektorem byli to: sekretarz budowlany, pisarz budowlany, nadzorca budowy oraz kierownicy robót na placu budowy.

Projekty i realizacje w kręgu dworu królewskiego

Zamek Królewski w Warszawie

Jednym z pierwszych zamierzeń inwestycyjnych Augusta Mocnego była chęć przebudowy Zamku Królewskiego. Okazały projekt tejsze przebudowy powstał przed 1715 rokiem. Zaprojektowany został korpus główny usytuowany od strony Wisły (przylegający do części wazowskiej zamku) z rozbudowaną częścią środkową z dwoma ryzalitami bocznymi oraz odchodzącymi od nich długimi skrzydłami bocznymi. Wzdłuż całego założenia, na skarpie, przewidziano rozłożony na różnych poziomach ogród. Wyjątkową okazałość tego założenia tłumaczy to, że miała być tu siedziba władz Rzeczypospolitej, wszystkich trzech stanów: senatu, sejmu i osoby króla. Obecnie autorstwo projektu badacze przypisują najwybitniejszemu architektowi działającemu w służbie królewskiej, autorowi drezdeńskiego Zwingeru, Matthäusowi Danielowi Pöppelmannowi. Jak wspomniano, wielokrotnie przybywał on do Warszawy, być może właśnie w związku z tym przedsięwzięciem. Pewny jest też udział bywającego jeszcze przed 1715 rokiem w Warszawie Karchera, z którym można wiązać zaprojektowaną rozbudowaną koncepcję parterów ogrodowych od strony Wisły. Założenia pierwotnego projektu znamy dzięki przerysowi wykonanemu przez Joachima Daniela Jaucha na przelomie lat 30. i 40. XVIII wieku. Na odwrocie rysunku zaznaczono istotne informacje dotyczące realizacji inwestycji. Według notatki na rzecz urzeczywistnienia projektu zgromadzono 130 tysięcy talarów, część ze skarbu koronnego oraz część ze skatuty królewskiej. Zwieziono na brzeg materiały budowlane, a rzemieślnicy czekali na wkroczenie na plac budowy. Przyczyną niezrealizowania tejsze inwestycji miał być wybuch konfederacji tarnogrodzkiej w 1715 roku (notatka stała się podstawą do datowania projektu) przeciwko Augustowi Mocnemu.

W 1721 roku, przypuszczalnie z interwencji monarchy, Rada Senatu powzięła uchwałę o konieczności przeprowadzenia remontu Zamku Królewskiego ze względu na znaczne zaniedbania. Przystąpiono do

przebudowy pokoi królewskich oraz Izby Senatorskiej i Sali Poselskiej. Na szczególną uwagę zasługuje Izba Senatorska. Jej wygląd znamy dzięki przerysom Jaucha (z około 1740 roku), z którym podpisano kontrakt na prowadzenie przebudowy. Prace rozpoczęto w sezonie letnim 1721 i trwały one do 1723 roku. Sala zaprojektowana została w typie włoskim (*Sala all'italiana*) jako reprezentacyjna, w tym wypadku służąca posiedzeniom Senatu. Ściany, wyartykułowane parami kolumn oraz wnękami arkadowymi mieszczącymi okna, nawiązywały do Galerii Zwierciadlanej (*Galerie des Glaces*) w Wersalu. Na osi środkowej, w połowie sali, umieszczono kominki, powyżej których z jednej strony, w niszy zwieńczonej kartuszem herbowym, stał posąg Augusta II, a z drugiej zawisło lustro ujęte dekoracyjną oprawą rzeźbiarską.

Szczególne znaczenie w pracach przy Zamku Królewskim w czasach Wettynów ma koniec lat 30. XVIII wieku, kiedy przystąpiono do znaczącej jego rozbudowy o skrzydło od strony Wisły. Pierwsze projekty przygotował w latach 1736–1737 pochodzący z Rzymu, a działający od 1732 roku na usługach Augusta II, a następnie Augusta III, architekt Gaetano Chiaveri (1680–1770). Chiaveri nadał budowli charakter korpusu głównego (doklejonego do pięcioboku zamku z okresu Wazów) skierowanego fasadą w stronę Wisły. Zaprojektowane skrzydło od strony Wisły miało mieć większy centralny ryzalit oraz dwa mniejsze po bokach. Przedstawiony przez Chiaveriego projekt skrzydła wschodniego nie został zrealizowany, ale ustalił zasadnicze gabaryty oraz ustanowił skalę mającej powstać budowli. Na podstawie tych założeń podjęto dalsze prace nad zamkiem, a ostateczny projekt wykonał w 1737 roku architekt Carl Friedrich Pöppelmann. Kostium architektoniczny został gruntownie zmodyfikowany, a bryła i elewacje zyskały sasko-francuski charakter. Pracami budowlanymi prowadzonymi w latach 1739–1754 kierował warszawski architekt Antoni Solari (1700–1763). Solari zajmował się przygotowaniem rozrysów rysunków koncepcyjnych Pöppelmanna, czystorysów uwzględniających korekty tego ostatniego i innych rysunków technicznych, a także sprowadzaniem materiałów budowlanych oraz sporządzaniem umów z artystami i rzemieślnikami, a następnie odbiorem ich prac. Jak się wydaje, od 1745 roku funkcję głównego konduktora budowy przejął Carl Friedrich Pöppelmann. Oś centralną wyznaczył szeroki ryzalit mieszczący między innymi salę tronową na pierwszym piętrze (*piano nobile*). W skrzydłach bocznych mieściły się pomieszczenia królewskie (po stronie południowej pokoje królowej, po stronie północnej pokoje króla oraz kaplica). Korpus opatrzone został odpowiednim detalem architektonicznym (w tympanonach ryzalitów bocznych monogramy królewskie odpowiadające stronom zajęтым przez parę królewską) oraz zespołem rzeźb z herbem Rzeczypospolitej, pełnopostaciowymi personifikacjami Polski i Litwy oraz personifikacjami kontynentów wykonanymi przez Johanna Georga Plerscha.

Założenie saskie

W 1713 roku August II Mocny dokonał zakupu dawnego pałacu Morsztyna przy Krakowskim Przedmieściu. Docelowo założenie miało pełnić funkcję głównej rezydencji królewskiej. Obiekt miał dostarczać odpowiedniego do rangi królewskiej splendoru, którego zastąpieniu pałacowi brakowało. Walter Hentschel w swojej monografii wyodrębnił osiem projektów założenia pałacowego powstałych w latach 1715–1734. Na każdy z projektów składały się liczne rysunki, rzuty budowli, widoki elewacji od strony frontowej i od ogrodu, widoki elewacji bocznych (niekiedy z ukazanymi przekrojami) z wariantami alternatywnymi, a także widoki od strony Krakowskiego Przedmieścia. Na rysunki składały się te autorstwa działających wówczas w Bauamcie architektów, poczynawszy od Johanna Naumanna (projekty I i IV), Joachima Daniela Jaucha (projekt II), przystany z Drezna projekt Jeana de Bodta (projekt VI) czy też Johanna Sigmunda Deybla i Carla Friedricha Pöppelmanna (projekty III i VII).

Większość z projektów była fantastycznymi wizjami wielkiego założenia pałacowego o wieloczętonowych rozbudowanych kubaturach, z umieszczonymi centralnie dwoma dziedzińcami (wstępnym i honorowym) z rozbudowanymi skrzydłami mieszczącymi dodatkowe wewnętrzne dziedzińce. Jak przedstawiają badacze tematu, znaczna część z przedstawionych projektów w ówczesnych warunkach nie miała szans na realizację. Były one zatem pewną „zabawą w architekturę”, niewykluczone, że z udziałem samego Augusta Mocnego jako współprojektanta, który dążył do posiadania rezydencji na miarę Wersalu. Architekci byli jedynie narzędziami w jego rękach. Wielkiemu rozmachowi w projektowanej architekturze pałacu towarzyszył zamiar znacznej rozbudowy założenia ogrodowego, na co jeszcze w 1726 roku skupowano okoliczne działki (między innymi od bonifratrów, co zmusiło ich do przeniesienia kościoła i klasztoru).

W powstałą przestrzeń o układzie promienisto-wachlarzowym wpisano liczną zabudowę ogrodową, w formie drewnianych pawilonów połączonych trejami, uzupełnioną parterami ogrodowymi. W centrum założenia ogrodowego, na przecięciu się głównych osi, stanął Wielki Salon powstały około 1726 roku, autorstwa nieokreślonego architekta współpracującego z Bauamtem. Ta trójarkadowa, poprzedzona kolumnami konstrukcja stanowiła dominantę całego założenia ogrodu. Na terenie zespołu parkowego przewidziano także ozdobną strzelnicę z trójarkadową lożą sędziowską, do których rysunki projektowe wykonywał Jauch (niezrealizowane).

Śmierć Augusta II w 1733 roku zamknęła etap powstawania „fantazyjnych” projektów pałacu. Niewykluczone, że po przejęciu tronu polskiego August III z początku miał jeszcze zamierzenia odnośnie budowy nowego pałacu, a Pöppelmann przygotował do tego odpowiedni projekt. Wyszczególniony przez Hentschela projekt VIII jego autorstwa, datowany na 1734 rok, wydaje się najbliższy w ówczesnych możliwościach realizacyjnych. Projekt ten jest bliski powstającym wówczas innym projektom Pöppelmanna, między innymi pałacu w Grodnie oraz nieco późniejszemu projektowi Zamku Królewskiego. Budowa ostatecznie została całkowicie zarzucona i król zdecydował się na rozbudowę istniejącego pałacu Morsztyna. Projektantem został oczywiście Pöppelmann. Do pałacu dobudowano rozłożyste skrzydła boczne z apartamentami króla i królowej (część królowej mieściła wewnętrzny dziedziniec z ogrodem), którym nadano nowe, rokokowe wystroje. Przekształcono także wybudowaną przez Jaucha w 1735 roku kaplicę pałacową. W projektowaniu wystroju kaplicy poza Pöppelmannem miał swój udział „pierwszy rzeźbiarz królewski” Johann Georg Plersch, który wyrysował nowe ołtarze boczne św. Anny i św. Jana Nepomucena oraz ambonę (1744). Pracami kierował Joachim Daniel Jauch. Ponadto powstały według projektu Pöppelmanna budynki okalające dziedziniec Pałacu Saskiego. W pierwszej fazie (druga połowa lat 30.) były to stajnie (1736), dom koniuszego (1738), cukiernia (1739), a w latach 40. budynki kuchenne (1744), maneż w ogrodzie oraz kordegarda przed dziedzińcem głównym (1745) i teatr (1747). Powstały jednocześnie liczne pomieszczenia urzędowe. Rozbudowa pałacu trwała do 1748 roku. Pöppelmann dokonał także przeprojektowania ogrodu, w tym kompozycji zieleni, architektury i urządzeń ogrodowych oraz dekoracji rzeźbiarskiej (z łącznie przewidzianymi 74 rzeźbami figuralnymi), których realizacja przypadła głównie na lata 1740–1750. Prace rzeźbiarskie wykonywał Johann Georg Plersch i jego warsztat (część z rzeźb zachowana do dziś). Wskutek rozbudowy zespołu pałacowo-parkowego powstała w Warszawie największa w historii kompozycja urbanistyczna, która przeszła do historii jako Oś Saska.

Grodno

Poza rezydencją saską w Warszawie oraz tamtejszym Zamkiem Królewskim ważne miejsce odgrywał zamek w mieście sejmowym Grodnie. Prace związane z budową Nowego Zamku rozpoczęto na początku 1737 roku. Pöppelmann przygotował wówczas pierwszy projekt całego założenia. Niezwłocznie po jego powstaniu, bo jeszcze w tym samym roku, wszczęto prace budowlane. W ciągu roku powstały kolejne trzy wersje projektowe, a ostateczna została zaaprobowana przez króla 30 października 1738 roku. W styczniu roku następnego podpisano z Pöppelmannem kontrakt na budowę Nowego Zamku, a czas realizacji przewidziano na cztery lata.

Projekt przewidywał budowę dwukondygnacyjnego pałacu z korpusem głównym i dwoma prostopadle usytuowanymi skrzydłami tworzącymi dziedziniec, całość w charakterystycznym dla architekta duchu francuskiego rokokowego klasycyzmu. Poza częścią apartamentów królewskich budowla miała pomieścić salę senatorską, a na osi głównej od strony ogrodu kaplicę (w jednym z wariantów projektu). Warto zaznaczyć, że projekt grodzieński jest bliski w pewnych założeniach do przygotowanego w tym samym czasie projektu rozbudowy stołecznego Zamku Królewskiego oraz datowanego nieznacznie wcześniej niezrealizowanego projektu VIII na Pałac Saski. Podobnie jak w innych realizacjach, także tu architekt współpracował z królewskim rzeźbiarzem Johannem Georgiem Plerschem, który zadbał o odpowiednią dekorację rzeźbiarską. Na teren założenia pałacowego prowadziła brama (zachowana do dziś), ozdobiona dekoracyjnymi sfinksami i umieszczonymi na nich puttami autorstwa Plerscha, powstałymi na bazie wzornikowych rozwiązań Jacquesa-François Blondela.

Ujazdów

August II wydzierżawił dożywotnio od Lubomirskich rezydencję w Ujazdowie. Pierwsze prace związane z tamtejszym założeniem rozpoczęto już w 1717 roku. Monarcha zlecił generałowi-majorowi Burchardtowi Christophowi Münnichowi budowę na osi zamku wielkiego kanału (zwanego Piaseczyńskim) oraz basenów. Całość miała nawiązywać do założenia ogrodowego w Wersalu. Ponadto z końcem lat 20. podjęto dalsze prace projektowe związane z rozbudową całego kompleksu pałacowo-ogrodowego. Projektantem założenia był z pewnością architekt związany z urzędem budowlanym (niewykluczone, że M.D. Pöppelmann). Na to obszerne założenie składały się: dziedziniec przedni z czterema budynkami stajennymi na planie kwadratu z wewnętrznymi dziedzińcami, dziedziniec honorowy (główny) oraz rozbudowany Zamek Ujazdowski z bocznymi skrzydłami mieszczącymi dziedzińce ogrodowe, z usytuowanym w centrum kościołem Zmartwychwstania, który miał być ukoronowaniem powstałej do 1733 roku Kalwarii Ujazdowskiej. Dalej na osi w stronę Wisły zlokalizowany był wspomniany kanał wyznaczający oś główną obszernego założenia ogrodowego. Projekt ostatecznie nie został zrealizowany i – jak wskazują badacze – był raczej pełną fantazji koncepcją nieodzwierciedlającą relacji odległości między obiektami i ukształtowania terenu związanego ze skarżą wiślaną. Faktem jest natomiast, że przebudowa Zamku Ujazdowskiego doczekała się licznych projektów (Hentschel wyodrębnia pięć projektów w różnych wariantach) wykonywanych przez Joachima Daniela Jaucha oraz Carla Friedricha Pöppelmanna.

Wilanów

W 1730 roku Denhoffowa wydzierżawiła Augustowi II pałac w Wilanowie. Niedługo po przejściu pałacu monarcha przystąpił do jego rozbudowy. W latach 1731–1732 wybudowano reprezentacyjną Salę Białą w skrzydle południowym pałacu oraz cztery gabinety w alkierzach dawnego korpusu pałacu z czasów Jana III Sobieskiego (z zachowaniem siedemnastowiecznych ozdób). Projektantem przekształceń był Johann Sigmund Deybel działający przy „fabryce” wilanowskiej jeszcze w czasach Elżbiety Sieniawskiej, wcześniejszej właścicielki obiektu. Zaprojektowana sala z balkonem dla orkiestry, wewnątrz ozdobiona pilastrami, miała wyodrębnioną elewację od strony ogrodu. Deybel działał przy rezydencji wilanowskiej także po śmierci Augusta II, kiedy pałac przeszedł w ręce córki Elżbiety Sieniawskiej – Marii Zofii, żony wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego (w latach 40. zbudował on oranżerię, austerię i stajnie).

Pałac Błękitny

Zlokalizowany przy ulicy Senatorskiej Pałac Błękitny był darem Augusta II dla jego córki Anny Orzelskiej w 1726 roku. Powstał on w wyniku przekształceń pałacu biskupa Teodora Potockiego. Projekt pałacu miał kilka wariantów, a projektantami i realizatorami budowy byli C.F. Pöppelmann (była to jego pierwsza warszawska realizacja), J.D. Jauch oraz J.S. Deybel. Budowla składała się z korpusu głównego, galerii kolumnowych oraz prostopadłych skrzydeł tworzących dziedziniec. Nazwa Pałac Błękitny (*Das Blaue Palais*) nadana została na etapie powstawania projektu, od koloru zaprojektowanego łamanego dachu.

Pałac Kazimierzowski (Aleksandra Józefa Sułkowskiego)

W 1695 roku pożar strawił wybudowaną przez Wazów dawną Villę Regia. W stanie ruiny obiekt ten w 1724 roku został odstąpiony przez Konstantego Sobieskiego na rzecz Augusta II. Monarcha zlecił odbudowę pałacu i w latach 1724–1733 powstała seria projektów autorstwa Johanna Sigmunda Deybla oraz Joachima Daniela Jaucha. Projekt przewidywał w elewacji frontowej dwukondygnacyjną loggię zwieńczoną bogato rzeźbionym frontonem (z zegarem, dwoma lwami oraz orłem u szczytu). Przebudowa pałacu nie doszła do skutku. Z przewidywanego założenia w 1732 roku zrealizowano jedynie bramę wjazdową oraz osiem par pawilonów koszarowych Gwardii Konnej, które stanęły przy Pałacu Kazimierzowskim, obie realizacje wykonane zostały według projektu Jaucha. Ostatecznie pałac, w drodze zastąg, przekazany został przez Augusta III w 1736 roku ministrowi królewskiemu Aleksandrowi Józefowi Sułkowskiemu. Ten ostatni dokonał w latach 1737–1739 gruntownej jego odbudowy według projektu Carla Friedricha

Pöppelmann. Architekt zmienił całkowicie bryłę pierwotnej Villa Regia i nadał jej francusko-saski charakter. Oś centralną korpusu głównego wyznaczył delikatny trójkondygnacyjny ryzalit z charakterystycznym dla architektury saskiej dachem kopułowym zwieńczonym rzeźbą orła. Trójkondygnacyjne ryzalite boczne zamknięto dachem łamanym, również często występującym w architekturze saskiej. Skrzydła łączące ryzalite otrzymały balustradę ozdobioną rzeźbami. Prace rzeźbiarskie wykonywał oczywiście Plersch.

Pałac Sandomierski (pałac Brühla)

W 1750 roku pierwszy minister, hrabia Heinrich Brühl zakupił od rodziny Sanguszków należący do nich tak zwany Pałac Sandomierski, zlokalizowany przy ulicy Wierzbowej. Został on wybudowany w latach 1681–1796 dla Lubomirskich przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego według projektu Tylmana van Gamerena. Zapewne bezpośrednio po nabyciu Brühl zlecił różnym architektom wykonanie projektów, o czym mogą świadczyć zachowane rysunki zarówno C.F. Pöppelmanna, J.D. Jaucha, jak i J. S. Deybla. Projekt też dał przybyły do Warszawy w 1753 roku architekt J.F. Knöbel. Ten ostatni pozostawił po sobie kilka wariantów (na 16 rysunkach). Ostatecznie do realizacji przeznaczony został projekt Knöbla datowany w 1756 roku, a prace budowlane trwały do 1759 roku, o czym informowała data zamieszczona na bramie pałacu (obiekt zniszczony w czasie powstania warszawskiego). W wyniku przekształceń pałac uzyskał nowy podział wewnątrz, a część środkowa budynku została podwyższona nieznacznie o mezzanino oraz nakryta dachem mansardowym. Całość ozdobiono odpowiednim detalem architektonicznym oraz rzeźbiarskim (według wzornika Jacquesa-François Blondela).

Pałace pocztowe

Bliskie relacje polsko-saskie wymuszały częste podróże dworu królewskiego między Warszawą a Dreznem. Początkowo monarcha z dworem podróżował ustaloną trasą przez Wrocław, Widawę, Piotrków, Ujazd oraz Rawę do Warszawy. W 1749 roku postanowiono zmienić dotychczasowy szlak, a nowa trasa miała przebiegać przez Brody (własność Heinricha Brühla), Bukowiec (Górny), Poznań, Kleczew, Kutno. Wyłynęła jednocześnie konieczność budowy (choć raczej uzupełnienia) odpowiedniej infrastruktury potrzebnej do spokojnego przeprowadzenia podróży, w tym także noclegu. Już w 1748 roku powierzono wykonanie projektów nowych pałaców w Kutnie i Kleczewie kapitanowi inżynierów Johannowi Martinowi Walterowi, związanemu z drezdeńskim Oberbauamtem. Prace budowlane ukończono w kwietniu 1750 roku. Wizyta króla w Kutnie 24 kwietnia 1750 roku poskutkowała wydaniem pewnych dyspozycji odnośnie przekształceń w pałacu. Władca rozkazał między innymi w miejscu westybulu umieścić kaplicę. Projektant pałacu prowadził prace wykończeniowe w Kutnie i Kleczewie jeszcze w 1752 roku. Wybudowane pałace były parterowe, w konstrukcji szachulcowej. Miały wysunięte do przodu, prostopadle do części środkowej, skrzydła boczne. Uzupełnienie dla zabudowy stanowiły oficyny poprzedzające główny dziedziniec przed pałacem. O ile spośród zachowanych rysunków projektowych do pałacu w Kleczewie mamy jedynie rzuty, to projekt pałacu w Kutnie zawiera także widok elewacji. Ryzalit środkowy z wejściem głównym do pałacu opatrzony został trójkątnym tympanonem wypełnionym elementami rzeźbiarskimi i zwieńczonym wazonem. Dach ryzalitu rozwiązano w postaci łamanej, u szczytu wprowadzono zaś figurę orła z rozpostartymi skrzydłami.

Od 1754 roku pałace weszły pod nadzór warszawskiego Bauamtu i od tamtej pory kuratele objął nad nimi Johann Friedrich Knöbel, który zarządzał i nadzorował przeprowadzane remonty w latach 1756 i 1763.

Fundacje sakralne

Jedna z fundacji sakralnych z czasów Augusta II dotyczyła położonego nieopodal Warszawy Ujazdowa. W pierwszej kolejności należy wyszczególnić zaprojektowaną w 1724 roku przez Joachima Daniela Jaucha drogę kalwaryjską nazwaną Kalwarią Ujazdowską. Architekt obmyślił drogę krzyżową o 28 stacjach. Na każdą stację składała się niewielka kaplica oraz obelisk zwieńczony krzyżem usytuowany naprzeciwko, po drugiej stronie drogi. Droga krzyżowa rozpoczynała się na obecnym placu Trzech Krzyży i wiodła wzdłuż

długiej alei lipowej do Ujazdowa, gdzie schodziła ze skarpy ku Wiśle i zwracała w pobliże Zamku Ujazdowskiego. Tam znajdowała się stacja Ukrzyżowania z trzema krzyżami usytuowanymi w centralnej części placu oraz kaplica z grobem Jezusa. Budowa drogi kalwaryjskiej trwała do 1733 roku i zakończona została przez Augusta III. Założenie kalwaryjskie przetrwało do końca XVIII wieku, a jedynymi zachowanymi do dzisiaj relikwiami po nim są dwa obeliski zwieńczone krzyżami na placu Trzech Krzyży (zrekonstruowane w XIX wieku) oraz figura Chrystusa leżącego w grobie z kaplicy Grobu Bożego, autorstwa Johanna Georga Plerscha (obecnie w kościele św. Aleksandra w Warszawie). Powiązany z powstałym założeniem kalwaryjskim miał być także kościół pw. Zmartwychwstania Pańskiego, który docelowo miał powstać wskutek przebudowy Zamku Ujazdowskiego. Projektantem tej okazałej przebudowy był przypuszczalnie działający w Dreźnie, przybywający kilkakrotnie do Warszawy, Zachariasz Longuelune. Architekt przewidział budowę w centralnej części dziedzińca zamku trójkondygnacyjnej świątyni sklepionej kopułą. Przebudowa zamku na kościół nie doszła do skutku, a projektowany wygląd świątyni znany dzięki przerysoms wykonanym przez Jaucha (około 1740 roku) do albumu poświęconego założeniu kalwaryjskiemu.

Szczególnym miejscem dla królewskiej rodziny był kościół Kapucynów. Niewykluczone, że idąc za przykładem Jana III Sobieskiego, kościół ten Wettynowie wybrali sobie pod wyjątkową kuratelę. Może na to wskazywać chociażby nieprzypadkowe miejsce pochówku monarchy. Po śmierci Augusta II, w celu przygotowania odpowiedniej oprawy pogrzebu, zwrócono się do *baumaistra* Jaucha, który zaprojektował w świątyni rozbudowane dekoracje okazjonalne na pogrzeb i egzekwie. Przygotował także projekt przylegającej do kościoła od zachodniej strony królewskiej kaplicy grobowej, gdzie złożono wnętrzności monarchy.

Drugą świątynią bliską Wettynom był sąsiadujący z Ogrodem Saskim kościół Reformatów przy ulicy Senatorskiej. August III z Marią Józefą w połowie lat. 50 XVIII wieku, wskutek supliki gwardiana reformatów o. Dionizego Sydrego, ufundowali do kościoła późnobarokowy wystrój ołtarzowy. Wykonawcą (być może także projektantem) zespołu ołtarzy był rzeźbiarz królewski Johann Georg Plersch. Ołtarz główny odzwierciedlał modelowy dla całej wielkopolskiej prowincji reformatów ołtarz znajdujący się w Boćkach (1736–1739). Wezwania ołtarzy przytęczowych, zaprojektowanych na rzucie eliptycznym, poświęcone zostały Maryi i Józefowi – patronom królowej oraz dynastii Habsburgów. Z przestanych przez parę monarchów pieniędzy (1503 tymfy) udało się wykonać jeszcze dwa ołtarze boczne we wnętrzu transeptu kościoła.

Do ważniejszych fundacji sakralnych, w których uczestniczyli architekci sascy, należy także zaliczyć fundacje ministrów królewskich. W pierwszej kolejności były to realizowane z polecenia Aleksandra Józefa Sułkowskiego, szambelana Augusta III, przekształcenia kościoła św. Anny w podwarszawskim Piasecznie, realizowane przez Carla Friedricha Pöppelmana około 1750 roku. Na podstawie zachowanych w zbiorach drezdeńskich rysunków wydaje się, że przekształceniom miało ulec całe wnętrze świątyni, mające uzyskać artykulację pilastrową. Ostatecznie zmiany nie zostały wprowadzone. Natomiast, według rysunków Pöppelmana, powstało wyposażenie w postaci ołtarza głównego z obejściem, dwóch ołtarzy bocznych oraz okazałej ambony. Nieco później, bo w 1753 roku, z fundacji ministra królewskiego Heinricha Brühla, dyrektor warszawskiego Bauamtu Jauch zaprojektował i rozpoczął budowę kościoła św. Wawrzyńca na Woli (pracami kierował A.F. Richter). Ostatecznie po śmierci Jaucha projekt świątyni został nieznacznie przekształcony przez jego następcę na stanowisku dyrektora – Johanna Friedricha Knöbla, który ukończył budowę świątyni w latach 1754–1756. Zachowany liczny zbiór rysunków projektowych dotyczących kościoła zdradza kilka faz powstawania projektu. Uwagę zwraca ciekawa oprawa prospektu organowego zlokalizowana na chórze muzycznym, ołtarz główny z przedstawieniem męczeństwa św. Wawrzyńca oraz dwa ołtarze boczne.

Architekci sascy poza dworem królewskim

Najważniejszą oraz najwybitniejszą postacią związaną przez długie lata z Bauamtem, a w znacznej mierze pracującą także poza nim, był bez wątpienia Johann Sigmund Deybel (†1752). Mimo że nie pochodził z Saksonii, prawdopodobnie wykształcił się u boku jednego z saskich architektów (przypuszczalnie Naumana), co dało wyraz w projektowanej przez niego architekturze. Już od drugiej połowy lat 20. XVIII wieku, będąc wciąż zatrudnionym pracownikiem Bauamtu, architekt podejmował prace dla licznej magnaterii. Do najwcześniejszych jego dzieł zaliczamy projekt pałacu Poniatowskich w Wołczyńcu (1726), a następnie tamtejszy

kościół dworski (1729), których budowa realizowana była do 1733 roku. Od roku 1727 pracował dla Elżbiety Sieniawskiej w Wilanowie, gdzie realizował rozbudowę skrzydeł pałacowych, a także zaprojektował okazały warszawski pałac wojewody trockiego Jana Fryderyka Sapiehy (w latach 40. rozbudował go o skrzydło boczne). W październiku 1728 roku został polecony przez Jaucha na służbę do Jana Klemensa Branickiego, która trwała do 1743 roku. Realizował dla niego liczne projekty. W dwóch etapach prowadził rozbudowę rezydencji w Białymstoku, z założeniem ogrodu oraz budową pawilonów ogrodowych; przygotował projekt założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy; dał projekt warszawskiego pałacu na Podwalu (1739); przebudował warszawski Arsenał (lata 30.). Pracował też dla Czartoryskich w Puławach, gdzie zaprojektował rozbudowę tamtejszego pałacu (1730–1736). W 1743 roku wykonał projekt przebudowy kościoła św. Katarzyny na warszawskim Służewie, a z końcem lat 40. trafił po raz kolejny do Wilanowa (budowa nowej pomarańczarni, 1749). Architekt związał się także z Radziwiłłami. W 1739 roku przekazał projekt modernizacji pałacu Radziwiłłów przy Krakowskim Przedmieściu, który książę „Rybeńko” zlecił do realizacji architektowi Antoniemu Solariemu (1700–1763). Prace ostatecznie nie zostały wykonane, a w latach 1746–1747 Deybel sporządził nowe projekty, obejmujące między innymi przekształcenie dachu korpusu głównego oraz rozbudowę pałacu o oficyny (zrealizowane dopiero w latach 1755–1761).

Nieliczne prace poza Bauamtem podejmował także Joachim Daniel Jauch. Warto zaznaczyć, że nie wszystkie z jego projektów zostały zrealizowane. Takim przykładem jest chociażby projekt pałacu Pawła Karola Sanguszki w Grodnie, pochodzący z 1726 roku. Wśród tych zrealizowanych znajdujemy wykonany dla Branickiego projekt Cekhauzu (arsenału) w Grodnie, a także wybitne przedsięwzięcie, jakim był projekt pomnika konnego Hieronima Floriana Radziwiłła (1749). Wykonywany w blasze przez J.G. Plerscha pomnik przeznaczony był do ustawienia na rynku w Białej i Słucku.

* * *

Przedstawiony zakres prac nie wyczerpuje w pełni tematu, ale stanowi najważniejsze z realizacji podejmowanych przez architektów saskich na terenie Rzeczypospolitej w okresie panowania Wettynów.

Bibliografia (wybór):

Gurlitt C., *Warschauer Bauten aus der Zeit des Sächsischen Könige*, Berlin 1917.

Hentschel W., *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967.

Pod jedną koroną: kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej: 26 czerwca – 12 października 1997, Zamek Królewski w Warszawie, [kat. wyst.] red. M. Męciewska, B. Grątkowska-Ratyńska, Warszawa 1997.

Sito J., „Od czasów Augustów szczególnie liczba niemieckich artystów i rzemieślników w Warszawie wzrosła...”. *O roli nacji niemieckiej w przedsięwzięciach budowlano-artystycznych Warszawy okresu saskiego*, [w:] *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI*, red. Z. Michalczyk, A. Pieńkos, M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 163–175.

Sito J., *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013.

Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.